

MAAWE 2022

Akpɔ Kuku

KOJO HELA TSABAA HEWALEWOO YE JARAYELI HEI

GB3TS3MC3TS3KA MAJUKULAM C PAKPA

EKUKUFOO

Jarayeli hei ni dara ni yɔɔ Africa manṭiasei ashikporji le anɔ le ji henи eyi tɔ ke mei ke shramɔ ke guoyeɔ li, ni baanye eha tsejemo helai agbe ashwa. Tsebelé, jarayeli hei nɛɛ yeo ebua mei ni ame nine ashɔ nibii ni he hia ame le nɔ ni no bafeɔ nɔni ame shilhile damɔɔ nɔ kemiīha kpokpai babao. Nifeemji babao ni ke guoyeli be tsakpa ye jara le mli le feɔ le faa ake tsejemo helai anaa tsabaa ahe gbejianɔtoo le ji noko biboo pe ni abaanye afee ye akpoi ni awoɔ kaku kɔɔyɔ mli helai ni gbeɔ eshwaa ye kpokpai nɛɛ mli.

Wɔ mii ha nyɛle nii amlı taomɔ ni je Jeŋ feɛ nii amlı taomɔ kuu ni tao gbe ni sa ni abaanye atso nɔ ni akudɔ tsejemo helai ke jwɔjɔmɔ ake ebaaye abua ni anye akudɔ kɔɔyɔ mli helai ni gbeɔ eshwaa ye jarayeli hei ni yɔɔ Africa manṭiasei amlı le. Keje Manyewale 2021 aahu keyashi 2022, wɔ fee daŋtaa ke pei nibii amlı ni wɔkɛ jarayelɔi ke nitsulɔi ahienyielsi gbagbaj saji ye kui amlı ketsɔ saji amlı gbelemɔ ye jarayeli hei etɛ ni yɔɔ Accra ke Kumasi. Ye shihile ni efɔɔ kaa ni amɔ aniebɔɔ ni miikɔ Covid-19 kɔɔyɔ mli hela keba gbele hegbe ni nɔ be ni ake pei tsakemɔ ni yɔɔ manṭiase manjkulamɔ saji ye jarayeli hei nɛɛ.

Wɔ nii amlı taomɔ le jie seenamɔi ye tsaaba ni yɔɔ teɛ aloo ni be teɛ ni baaye abua ni akuda kɔɔyɔ mli helai ni gbeɔ eshwaa ye jarayeli hei nɛɛ le kpo. Ake falefale feemɔ he tsabaa ni yɔɔ teɛ, nibii ni akehe fɔɔnɔ ni ahaa niji (booths) ni deŋ fɔmɔ he nibii, (hand sanitizers) ke gugɔ naa nibusɔ yɔɔ mli le baanye eke tsakemɔ aba. Abaanye awo tsabaa keha Kɔɔyɔ mli hela ni gbeɔ eshwaa mli hewale ye jarayelihei nɛɛ ni be teɛ ketsɔ nitsulɔi ni be woji ahie ni abaaha ame hewɔɔ nibii ni ake shika ke saji ye be naa ni baaye abua ame ni ame damɔ nibii ni baanye atsi mo keje guoyeli aloo mo nitsumɔ mli ni ake baaha ame.

Correspondence:
lewis.aasante@kstu.edu.gh
henning.fueller@geo.hu-berlin.de

MFONIRI NI MLITSOC NIAMLITAOMI NI COMOEE YE ACCRA K& KUMASI

NAAGBAI

1. Sɛɛfimɛ gbejiantoo kɛha kɔɔyɛ hela ni baa nine nyɛɛɛ ashe nɔ aloo faa
2. Soi kɛha deŋ fɔmɔ nibii agbejiantoo ni bɛ
3. Ewa ake ake agbejiantoo ni he ni esaaa ni ake bɛŋkɛcɔ lɛ atsu nii

JAAWOO

1. Ales gbe i ni atsɔɔ nɔ ake yelikɛbuamɔ ni kɔɔ kɔɔyɛ hela lɛ he lɛ mli
2. Aha deŋfɔmɔ nibii ye jarayeli hei
3. Awo falefale feemɔ ye jají lɛ hewale moŋ fe ni aka bɛŋkɛ he

SAE NI AMLI IN COMAAT NEE MLI

Nekə akpo he sane fioo nee damo jeŋ fɛɛ ekomefeemɔ nii amlı taomɔ nii ahe nitsumɔ niji “ Jarayeli hei ni yɔɔ Ghana ke tseŋɛmɔ hela kudɔmɔ ye Covid-19 se: jaatsɔɔ ni be gbeŋkpamɔ ye Maŋ hela tsamɔ he ke Saneseɛkɔmɔ ye Martiase helatsamɔ shraamɔ lɛ” (German Research Foundation Covid-19 Focus Funding). Afee nii amlı gbelempɔ nee ye

west December Market, Makola Shopping Mall ke Kejetia Market. Wɔ sanehetoo halsi ye nekə jarayeli hei nee ji guoyeli, Ni tere loi, trɔke tsilɔi, mei ahe bulɔi ke jarayeli nɔkweli. Keje Manyawale (August) 2021 keyashi Afua be (December) 2021, ketsɔ dantaa saji fio ni ato he gbejjianɔ nɔ, wɔ nine shɛ niiashikpamɔ srɔtoi keje

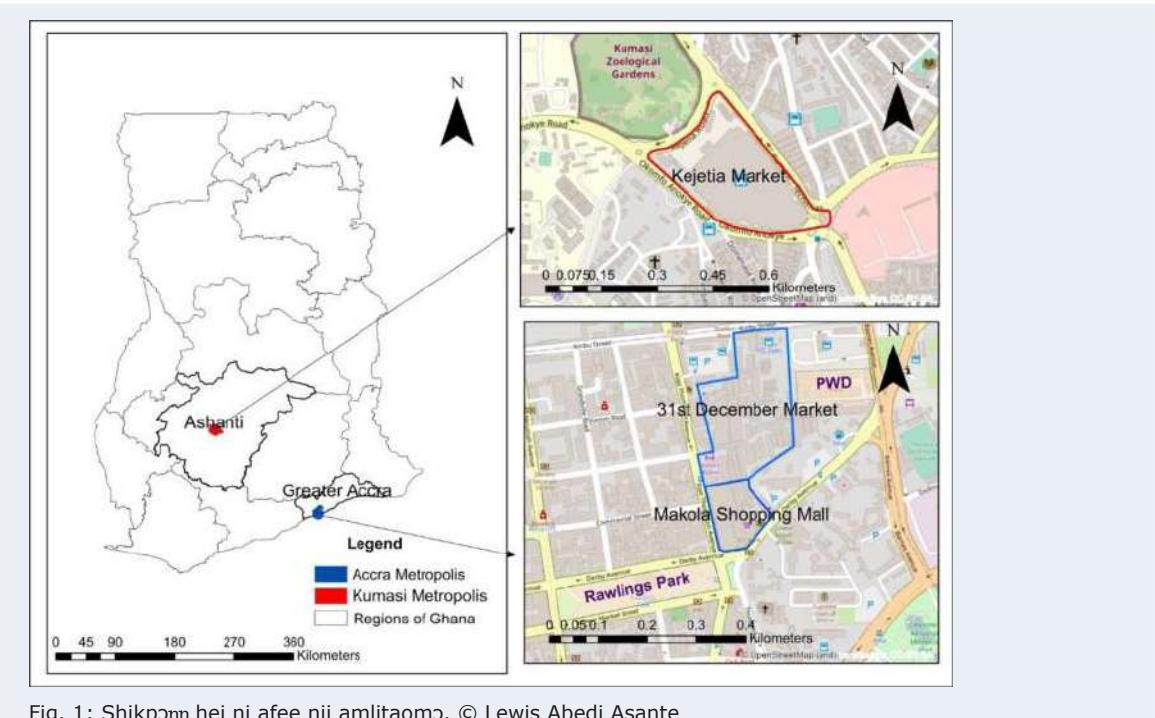

Fig. 1: Shikpɔŋ hei ni afee nii amlitaomɔ. © Lewis Abedi Asante

wɔ sanehetoo halɔ ni kɔ tsejɛmɔ hela he kudumɔ gbejianɔtoo ke agbene jarayali hei ni ajamɔ ni ake tsu nii le nɔ. Ye Oflo (February) ke Otsokiikri (March) 2022, wɔfee tsakemɔ ye nɔni jɛ mli kaba ke akpɔ ḥaawoi ketsɔ kuu sanegbai srɔti ni ake mamɔ hie ni ake jarayeli srɔti srɔti le na. Wɔ nii amli kwemɔ vii ni ji Covid-19- ni kɔ tsejɛmɔ hela - kudomɔ he gbejianɔtoo ye jarayeli hei etɛ ni yɔ Accra ke Kumasi haa anaa seenamɔ ni yɔ maj ka hei ni jeee maj naajian damɔlɔ ni miitsu ni ekome, ketsɔ gbei ni ato shishi jogbarjɛ ka/ aloo gbei hiahiaŋ ni ahala, ni ake feɔ yinjkpeɪ kutuu ke agbene ni nine anye ana tsabaa keha kɔɔyɔɔ mli hela ni gbeɔ ye jarayeli hei nɛ. Esani

ake bei kplajɔŋ jaatsɔɔ ke nimlikwemɔ ni yaa shɔɔ awo neke nibii ataomɔ ke nɛ he, ke jeee nakai seenama sɛ baafɔ.

Ye neke akpo kuku nɛ mli le wɔ hara niiamlitaomɔ ni kɔ he tɛ ke eba akpo gbetsiini ye jarayeli hei nɛ. Klɛŋkleg fa le tsɔɔ nagbai komɛ ni kɔ tsejɛmɔ hela kudomɔ gbetsinii ke nitsumɔ ni ake kpe ye jaji etɛ niiamlipeimɔ ni yɔ Kumasi ke Accra. Nii ashishi numɔ kpakpa ni kɔ gbetsinii potɛ nɛ he le haa aleɔ gbei ni esaakɛ ako ketsu wɔseɛ saji ahe nii. Nɔni ji enyɔ le jea ḥaawoo etɛ ni atsɔɔ nɔ anaa hiɛyaa ye kɔɔyɔɔ hela hewalewoo ye jarayeli hei le akpo.

Fig. 2: Makola Shopping Mall hie. © Lewis Abedi Asante

NII AMLI TAOMO NI AHALA

NAAGBAI

I. Sεεfimɔ gbejianɔtoo keha kɔɔyɔɔ hela ni baa ni nine nyeɛɛɛ ashe nɔ aloo faa

Ye 2020, maŋ kulalɔi ni yɔɔ Ghana ke COVID-19 he gbejɛmɔ gbejianɔtoo ba (CAP) koni no aye abua kpatu shika sεεfimɔ keha nitsumɔi bibii bibii, niɔ tumɔi bibii ke nitsumɔi pempebii koni no aye abua kɔɔyɔ mli helai ni baa. Eye mil ake shishitoo taomɔnii ye CAP – Taxpayer Identification Number (TIN), national ID card eko fɛɛ eko, passport picture ke nyɔɔgbele nihɔɔmɔ – jeee noko ni ye kpeɛ ni jwɛjɔmɔ sheɛ he, guɔyelɔi ni be wojiaŋ ahia ayibɔ ni sa kadimɔ nyɛɛ ni ameyma koni ameninɛ ashe shika nɔ ejaake ame be TIN. Guɔyelɔi ni gba ʃɔmɛ ame ni Accra ke Kumasi ʃɔmala woji ke bibii shika sεɛ fimo ye CAP shishi. Tsebele, mei babao nine sheɛ hetoo ye woji ni ameymala ke bibii shika yelikebuamɔ ni baaye ebua ame nitsumɔ shidaamɔ ni kɔɔyɔɔ hela keba. Kefata he le, CAP atoko shika sεɛ fimo pɔtɛɛ ko aloo gbejianɔni ake baafi kui ni saa amehe ye jarayeli hei neɛ, tamɔ ni terelɔi, trɔke tsilɔi ke shwapo walɔi, ni amehu shika he nagbaai ni kɔɔyɔ mli hela keba le sa ame he le. Ke abaahé ewo mli le, maŋ kwralɔi pe nyɛɛ amena shika ke fi mei ayɔse ake ehe hia ame ye jarayeli hei neɛ.

II. Sɔi keha deŋ fɔmɔ ni- bii agbeɛianɔtoo ni be

De falefale – kɛtsɔ de fɔmɔ be fɛɛ be kɛ/aloo tsofai kehad ōhand sanitizer – ji gbe kome ni ato he gbejianɔ ni ye omanye ni haa abaa COVID – 19 ke tsejɛmɔ helai sroto ni gbeɛ eshwaa le shi. Be mli ni de falefale feemɔ he bahia ye be mli ni COVID-19 kɔɔyɔ hela je elia kpoAs hand hygiene became critical in the wake of the COVID-19 panɔ demic, jarayeli he nɔkwelɔi ni yɔɔ Accra and Kuɔ masi fee nibii ni baye ebua de fɔmɔ ni ji Veronica buckets – ni nu ye mli – ni samina nu fata he kɛ de tso fa (hand sanitizers). Neke falefale feemɔ he nibii ni akehaa le je aŋkroŋkroi, blema tsemɛi anɔkwelɔi (traditional authorities) ke nitsumɔhei kpanaa (corporate institution) aden. Keji nibii neɛ ni akeha ta, abe shika jɛɛhe ni ake baahe neke falefale feemɔ he nibii ni ake tsuɔ nii ye jarayeli hei neɛ. Agbene hu ake guɔyelɔi efeko gbejianotoo ko ni abaaha ame falefale feemɔ he nibii neɛ ni amekɛ tsu nii ye jara le mli. Shwapo awalɔi, nii terelɔi ke trɔke tsilɔi hu nuu he ake esani amekɛ nu awo Veronica buckets bei fɛɛ bei. Kefata he hu, de fɔmɔ gbejianɔtoo, ye bei pii amlı, ba shi ye otsi fioo komei aseɛ ni nyiɛ ekenitsumɔ ye jarayeli hei ni yɔɔ Accra ke Kumasi.

Fig. 3: Guɔyelɔi ni miiya nɔ oyayai ye 31st December jara le mli © Lewis Abedi Asante

III. Ewa ake ake gbeesi-anctoo ni ei he ni esaaa ni ake bengkew le atsu nii

Bəni afee ni ake gbe kpamə ni ɻməsə mei babaoo ke shramə ni gbe ninetalə kome ahi guøyeli ateŋ ke mei hu ni tsuə nii ye mli atsu nii, jara nəkwələi ke bei tsakemə ni akebaa tsu nii ba ye Accra ke Kumasi koni no agbə mei ayifale ni tiaa ye jarayeli hei nəs. Tsəbelə , jara nəkwələi tsəw ake ewa, keji ake anyee awo gbe ni kaa mei ateŋ he

gbejianotoo ke nitsumə hewale ye Ghana jarayeli hei, henı guøyeli he nifeeməi yaa no jogbarŋ ye he ke shramə ke mei pii ye hei ni ka shi le. Enə feə hiämə keha akpo wolci le fargj ake amesaa amə jwəŋ jeŋ feə gbetsəmə ni esani ake tsuni ye jarayeli hei nəs ye Ghana ke Africa ke mo shelii. Gbe hefimə ye jarayeli hei nəs, ni ake mei ke amehe shramə sui bəhe le, teə gbei srətoi ni esani atsə na ni baatsə bəni esaake ake akudo tsejəmə helai ni damə bəni wə amrə shihile ji ye jarayeli hei ni yo Ghana ke Africa.

AKPO KUKU

I. Alee gbe ni atsəc nə ake yelikəbuamə ni koo kooç hela le he le mli

Eye mli ake Ghana maŋkwralci le sa yiŋiemə ya CAP ni ame keba, shi kule esani aməkə hegbe ni ji heyeli gbejianotoo le ni eka ni aməkə guøyeli ni amə nitsumə be woji ahie ni ame ni ame nine ashə TIN nə. Shi kule enə baaye abua maŋkwralci ni amə lee too hemə shishitoo ni eha guøyeli anine ashe heyeli shika ni ho CAP shishi ke agbənə ni eye ebua wəsəsə kooç hela ni baaba. Nəni he hiaa

waa, esani nəkwələi abə mədeŋ ni eha məfəe mə ajmala woji ni aməkə ha, titrii le nitsumə bibii ke ewuji feə, ni atsu he nii ni aha ame shika pepeere. Nitsumə ni yo Ghana, my babaoo ji mei ni ke nibii haa ni ahoo ye jarayeli hei, ni ame baanye amefee pii kətsə nitsumə le sə ni ka aməno ye aməkə shramə mli ye ekole nibii ni ame ke baaha guøyeli aloo ni ame baa tse nibii anə aloo ni ame baafi (anəkwayeli) guøyeli aseə ke heyeli shika be mli ni kooç hela ba. Guøyeli akuu baanye hu ni amefi ame kuu mli bii aseə kətsə shika ni ato keha mei ayeli ke buamə nə.

Fig. 4: Ijwəitsu ni ahoo nibii srətoo ye mli ye Kejetia jara ni yo Kumasi teŋ le © Lewis Abedi Asante

II. Aha deñfom̄o nibii ye jarayeli hei

Eyə mli aka tseñem̄o helai ye Ghana ke Afrika jeee noko hee ni kple ko shi , akutsein̄ ke jarayeli nökwel̄i hako deñ fom̄o he nibii ye jarayeli hei pii ye mar̄tiasei pii aml̄i, jeee ye hen̄ afee jarayeli he hee po . Ake ḥaawoo ba aka jara nökwel̄i ke am̄a hewale nyem̄oi awo deñ fom̄o nibii afeem̄o (handwashing booth) ye jarayeli hei hee ni afee koni no awo deñ fom̄o ke tsofa ke nitsum̄o ye deñ hewale bei fez bei ye jarayeli ke mei ni ka mei tsuɔ nii ye mli l̄. Esa aka guçyeli akuu hu awa kets̄o samina nu, Ötissues̄ ke de tsofai Öhand sanitizers̄ ni am̄a baaha koni no eye abua ni hei ni ato keha deñ fom̄o l̄ ni enye etsu nii ojogbar̄. Ene baaha anye asaa he ato jarayeli hei ni amam̄o keha wɔses̄ tseñem̄o hela ni gbes̄ eshwaa ni baaba.

III. Awo falefale feem̄o ye jaji l̄ hewale moj fe ni aka bəŋke he

Ye be mli ni jeñ fez gbejian̄too ye tseñem̄o helai akudum̄o l̄ ni eye omanye ni aka mli tsu nii ye hei babaoo, ehe miihia ni maŋ fe maŋ ahara gba ni hi keha am̄a shihile. Ye no najiar̄ ni abaa ḥam̄o jarayeli hei nez aloo attake mei abe ni amekə baaya nitsum̄o koni no aha aka he aka shra ye jarayeli hei nez ni mei babaoo tsuɔ nii ni wolo kaa he ni am̄a wala dam̄o daagbi nihoom̄o shika ni am̄e feo no, esani jarayeli nökwel̄i ke am̄a hewale awo falefale feem̄o he nibii ni am̄a baato he gbajian̄o ye jarayeli hei nez kets̄o hetsem̄o hieyaa ke kɔɔya mli tsofa ni abaashi (fumigation) be fez be. Lælen̄, deñ fom̄o he gbejian̄too ke daa kɔɔya mli tsofai ni abaashi (fumigation) ji gbei ni yɔɔ mleɔ ni aka baatsu ni moj fe mei ni aka shraa he gbejian̄too. Neke gbei nez baa nagbaai ke nitsum̄oi ke shika shihile keha jarayeli nitsul̄i shi, titrii l̄ kuu ni amebe hewale. Nɔni ataoji nitsum̄o tsemei ahe tium̄o ye nibii ni amebaaha ni bawaje falefale feem̄o ni akebaatsu nii.

Fig. 5: Nihoom̄o ni yaanc oyayai ye 31st December jara l̄ mli © Lewis Abedi Asante

NAAMUU

Wə nii amli taomə le etsəə gbetsii ye ye bəni atsuə tsejəmə hela kudəmə ye Ghana jarayeli hei ye COVID-19 kɔɔyaa hela niba. Wəke akpo ḥaaawoo ni sa ni ye ebua kɔɔyaa hela kudəmə hewale agbeni ni ewo nibii anɔkwemə ni ke səenamə baaha jara

nutsuloi ke akutsei fəə. Be mli ni niiamlitaomə nee tee no ye Ghana, ena tsejəmə hela kudəmə anɔkwemə ye jarayeli hei krokomei ni yəə West Africa maji mli.

Fig. 6: Trōke tsilɔ ni eke ameo mlii ha ye 31st December jara le mli © Lewis Abedi Asante

Translated by: Yvette Asamoah Djabekie

Funded by the German Research Foundation through
the COVID-19 Focus Program

